

נעמי ו아버지 בת

סְפָרִי תִּפְמָה

שירי הדיוון של יהודי מרכז תימן

פיוט-לחן-מחול

סְפִּרְיִ תַּמָּה

שירי הדיוון של יהודי מרכז תימן

בזמרת יוצאי מנאכה

פיוט-לחן-מחול

נעמי ואבנר בהט

פירושים ותרגומים: שלום סרי

תומך בדת ומדינה
על שם נחום מלמד

תוכן העניינים

9	מבוא
13	מمانaca לكريת אונו
17	הקבוצה – קשרי שארות ולימוד
23	הדיון – פיטר-חרום-חול
29	המחלול לשירי הדיוון
37	המוסיקה לשירי הדיוון
46	ביבליוגרפיה
48	דיסקוגרפיה
	פתחות:
49	פתח השירים
52	פתח המשוררים
55	פתח המשקלים
58	אגרון (ורשימת מונחים)

השירים:

שבת

60	שלום שבאי	1. שבח אל חי
62	דוד	2. לקראת שבת
65	سعדים	3. שלום לבוא שבת
68	שלום שבאי	4. אם תחפצה בן איש
70	שלום שבאי	5. ביום שבת אשבח
72	שלום שבאי	6. יום שבת תשמח מאד נפשי
75	שלום שבאי	7. אהבת יום שבת
78	אברהם בן עזרא	8. אם אשמרה שבת
80	אברהם בן חלפון	9. בחורי אל ראו
83	שלום שבאי	10. אהבת דוד חפצי
86	אלמוני	11. אני שאל שבת האל
88	שלום שבאי	12. שבת מנוחה היא
91	سعדים	13. לנור ולבושים
93	שלום שבאי	14. אדון הכל

חגים ומילה

96	שלום שבאי	15. חג הסוכות
98	שלמה	16. שדי אל מה נורא
102	אברהם בן חלפון	17. שמח דודי ביום פורים
104	אלמוני	18. אגיל ואשם
106	אברהם	19. אדון עולם יסוד כל היסודות
108	שלום שבאי	20. שמעתי מפאתך תימן

חתונה

112	שלום שבאי	21. אסבח כלקי
114	שלום שבאי	22. אלה אלכל
116	יהודה הלוי	23. את בין עצי עדן
118	יהודה הלוי	24. לפלח הרימון

120	שלום שבאי25. אילת חן
122	אלמוני26. אהוב יברך החתן
124	אלמוני27. אהוב מהר המור
126	אבייתר28. אמת אתה חתנו
128	אלמוני29. אשירה לאחוב
130	דוד בן יוסף30. בוא לשולם חתן
132	שלום שבאי31. ריח הדס
134	שלום שבאי32. שלומות יגיעו
136	יהודה הלווי33. חתן תננה הוזעך
138	יהודה הלווי34. חתני מה מאד יקרה מנותך
140	שלום שבאי35. מהדר חתן וכלה

שירים – נשואות

144	שלום שבאי36. אבו יהודה יקול
146	שלום שבאי37. אהבת הדסה
148	אהרן מנזי38. אהיה אשר אהיה
150	אלמוני39. אודה לאל
152	שלום שבאי40. אiomתי תעורר הישנים
154	שלום שבאי41. אל המרומים
156	אלמוני42. אלף אלף קלבוי
158	אברהם בן קפמך43. אמלל שיר
160	יוסף44. אני היום מאד חושק
162	שלום שבאי45. אקווה חסדך
164	יהודה בן סעד46. באלה עלייך يا טיר
166	יהודה הלווי47. ידעתני בטרם תצרכני
168	ישראל בר משה (נג'ארה)48. יושב בכיסא הود
172	יהודה הלווי49. יפה נוף
174	יוסף בן ישראל50. ישקף אלהים
176	שלום שבאי51. מי נשקני מנסיקות אהבה
178	זכירה אלצאהרי52. קרייה יפהפייה
180	אלמוני53. רמאני עיטמוס
182	אלמוני54. רצח שיחי
184	דוד55. שדי אמר-נא די
186	שלמה56. שמע האל ענני

שירות – שירי אוצר

190	שלום שבאי57. אב שמיעון קאל
193	שלום שבאי58. אהוב לבני שמח
196	שלום שבאי59. אלעזב ואלמאזוג
198	אברהם60. אסאלך يا עוהגי אלגוזלאן
200	שלום שבאי61. דברי שיר יחידה
202	חסדי – יהודה הלווי62. חוס אלהי
204	שלום שבאי63. يا אייהו צבי אלשרוד
206	אלמוני64. يا מחרגה
208	שלום שבאי65. يا מחייב אלנפוס
210	יוסף בן משה66. יום זכרה חטא

212.....	יוסף בן ישראל67
214.....	שלום שבאי68
216.....	سعדיה בן עמרם69
219.....	שלום שבאי70
224.....	אלמוני71
226.....	سعדיה בן עמרם72

שירות עם תושיה

230.....	שלום שבאי73
233.....	שלום שבאי74
236.....	שלום שבאי75
238.....	שלום שבאי76
240.....	שלום שבאי77
244.....	יהודא78
246.....	שלום שבאי79
248.....	יוסף בן ישראל80
251.....	יוסף בן ישראל81
254.....	שלום שבאי82
256.....	שלום שבאי83
258.....	שלום שבאי84
262.....	שלום שבאי85
264.....	שמעון בן שלם86
266.....	דוד בן זכריה הלו87
268.....	אלמוני88
270.....	שלום שבאי89
272.....	אלמוני90
274.....	שלום שבאי91
276.....	שלום שבאי92

הלlot

280.....	אהל לאל93
280.....	אהל לייחיד המיויחד94
281.....	אהל למורי מלכיא95
282.....	החברים האלו תתרברכו96
282.....	החתן הזה אלהים לכל משאלותיך ימלא97
282.....	החתן הזה יברכו אל רם98
283.....	החתן הזה יברכו אל שוכן עלייה99
283.....	החתן הזה פרה ורבה100
283.....	הנה מה טוב101
284.....	וישrok להושענו102
285.....	חני על דגלך103
285.....	ירבו הששונות105
286.....	מה נ dred חתן זה106
286.....	פועל ישועות107
287.....	קול שzon וקול שמחה108

מבוא

שירותם של יהודי תימן ומחולותיהם הם מרכיבים חשובים בתרבות הישראלית המתהווה. ילדים הארץ וחנוכה אלו מוצאים את עצמן קשורים אליהם מילדיות ומונוריות. היה זה אפוא טבעי ומובן, שבבאו לנו לעסוק במחקר אתנומוסיקולוגי ואתנוכיריאולוגי בחרנו ביהדות תימן. הנושא נחקר לא מעט, אך בהיותו רחב מאוד נגע החוקרים תמיד בבחירה מוגבלת השפע העצום, וזה נעשה באופן מقلיל, בהתאם לנתונים שעמדו לרשות החוקרים באותה עת.

הנחת היסוד לעבודתנו גורסת, כי מסורות עממיות יש תמיד יחסם גםلين בין המשכיות המסורת עצמה לבין השפעות הסביבה. אין בכוננות העבודה זו לעורך השוואות עם המוסיקה והמחול של תימן הלא-יהודית. היא גם אינה אמורה לעסוק במוסיקה, ובמחלול של יהודי תימן בכל אורי הארץ האז. מטרתה לתעד מסורת אחת מסויימת, לבחור בשיטה מוגדר, להתרצה ולהעמיק בו ככל הנניתן. משושת הרבדים העיקריים של שירת יהודי תימן – שירות בית הכנסת, השירות הפליטורגי (הדיואן) ושירות הנשים – נבחר הדיואן, וזאת מכמה טיעמים:

ראשית, הדיואן מציג שלמות של פיות, לחן ומחול, והוא ממשיך להתקיים עד היום במעגל החיים ובמעגל השנה של היהודי תימן.

שנייה, לשונו בעיקר עברית, ולצדה – ערבית וארמית. שלישית, עניינו קודש, אך מקומו מוחוץ לבית הכנסת, ועל כן הגישה אליו פשוטה יותר.

רביעית, הוא כולל את המחול, שהוא מרכיב חשוב בהווי היהודי תימן. חמישית, מכלול שירותם של יהודי תימן השפיעו שירות הדיואן – יותר מכל רובד אחר – על התרבות הישראלית המתהווה, הן על הזמר העברי ועל המחול העממי בישראל, הן על בימת הקונצרטים והתיאטרון.

וישית, מכלול זה של פיות-לחן-מחול נאמן לצורות מסורתיות, ויש חשיבות מיוחדת לתיעודו המפורט.

בתום כמה שנים של הקלטות והסרות רבות ושל פגישות ושיחות עם מידעניים יוצאי אזוריים שונים בתימן, הגיעו למסקנה, כי יש להתרץ במסורת של קהילה אחת בלבד ב证实 את המשכיותה בישראל: מה נשתרם, כיצד נמסר החומר מדור לדור, איך מתקיימת המסורת הזאת ומה הם יחסם הגומלין שלה עם התרבות הישראלית המתגבשת.

מבחן ראשוני הסתבר, כי יש הבדלים גדולים בין מרכז תימן (עיר הבירה צנעא וסביבותיה) לבין אורי הצפון (הדיואן) והדרום (ח'אן, עדן). בחרנו במרכז תימן מושם שנענעה הבירה הייתה המרכז החברתי-תרבותי-ירבני של היהודי תימן, והוא חיו בפרט מהאוכלוסייה הלא-יהודית, מסוגרים ברובם של יהודים. אך כיוון שבזמן בריקוד, בשל היחס המתחמיר של בני העיר (לצורך מחולות מצווה בחתונות נהגו להזמין מוחלים ומשוררים יהודים מן היישובים הסמכוכים), כוונו חיפושינו אל יישוב במרכז תימן, אך מוחוץ לעיר הבירה גופא. עתה הלכנו אל יוצאי האזור הזה, היישובים הקיימים במספר יישובים בארץ, כדי להתחקות אחר שלובם של שירות הדיואן בחייהם. לאחר מעקב רצוף בן כשלוש שנים בכמה מקומות בארץ – מעקב שככל תיעוד, הקלטות והסרות – נפלה הבירה על קבוצה של יוצאי העיר מנאה, היישובים كانوا בקרית אונו, ועם קבוצה זו המשכנו את עבודות השדה תוך העמקה, כמידת האפשר, עד למיצוי הנושא שהצבנו לנו כמטרה: תיעוד והקלטה של כל שירות הדיואן המושרים בפי יוצאי מנאה ביום ומקורם במסורת עיר הולדתם, וכן השרה ותיעוד של המחולות הנלוות היום אל השירותים הללו.

בחרנו בקבוצה זו דווקא, ראשית משום שניכר בה יהוד, המתקיים רק במקומות בודדים בארץ: נמצאה כאן דרך לקים מסורת פעליה המקיפה שלושה דורות ומעוגנת בחיה המשפחה המורחבת והקהילה. נוסף לכך מצאנו בלב הקבוצה את מנהם ערסי, שהמנהג והמורה גלומים באישיותו. כתלמיד נאמן למסורת התימנית, הוא מקשר בין

בני דורו ודור אבותיו ומוריו לבין הדור הצעיר, לו הוא משמש מורה מסור. בקיאותתו שליטתו בשירת הפיוטים, הצטיינותו בריקוד (בקרב העדה כולה ולא רק בקרב משפחתו המורחתה), ומעל לכל – היותו מיידען אמינו מוסר דבר שאינו בקי בו, כל אלה עשוו למוביל הקבוצה, ומכאן גם מרכזיותו במחקרים פנויים.

עוד השפיעו על בחירתנו כמה אנשים מרכזיים בקבוצה, שהיו עוד בתימן, ואחר כך בארץ, תלמידיו של הרב שלום עוזרי ז"ל והם מיחסים חשובות רבה לביצוע הפיוטים והמחולות כפי שנוהג היה לבצעם בתימן. בתנאים של היום, והם נאלצים להתאים עצם לגבולות זמננו, הם עושים זאת במידע, תוך ויתור על הטפל ושמירה על העיקר. מגבילות הזמן והמקום יכתיבו, למשל, את צמצום מספר הבטים המסורתיים – דבר שהוא בהחלט אפשרי בהתאם לעיקרון של בחירת הבטים והלחנים, אך לא יערערו את שלמות הרץ נשید-שרה-הلال (שלוש הចורות העיקריות של הדיאוֹן, וראה להלן). ספר הפיוטים – הדיאוֹן – נתן תמיד בידי האנשים בשעת השירה והמחול, על פי ינהגו וмотכו יבחרו, כפי שנוהג בתימן.

טעם אחרון לבחירה, ואולי חשוב מכל: מנחם ערוצי ואנשי הקבוצה כולה מודעים מאוד לחשיבותם של התיעוד, של הרישום ושל המחקר, בכך שembr את המסורת של היהודי תימן ולהנילה לבני העדה, ולזרע העיר בפרט. הם מודעים גם לתרומותם של יוצאי תימן לתרבות ולאמנויות הנוצרות בישראל. הם מודאגים מן הפיחות שחיל ביחס של בני העדה עצם אל מורותם התרבותית-אמנותית וכوابים אותו, ביחס בלבד לאחר שחו מברשותם את הלבטים של שמירה על מסורותם העלייה וההתערות בארץ.

הקשר שלנו עם הקבוצה נוצר בשנת 1975. המפגש הראשון היה חדור ספקות הדדיים: אנו לא ידעו כיצד נתקבל ואם נזכה לשיתוף פעולה, ותبارי הקבוצה היו חדשניים בעקבות נסיוונות קודמים של קשר עם גורמי חז'ז, שלא תמיד עלו יפה. הראשון שנענה ופתח בפניינו את לבו ואת ביתו היה מנחם ערוצי. משוכחו הוא וחבריו בראציות כוננתנו לטעד, לרשות ולהקליט את כל שירי הדיאוֹן המסורים בפיים, וכן ללמידה ולהכير את המחלות, נתקיים בפניינו שיתוף פעולה מלא, תוך אמון הדדי מוחלט. במשך השנים ביקרנו בקרה אונו פעמיים אין ספור, הן בפגשים יומיומיים לצורך הקלטות ותיעוד, הן באירועים משפחתיים של חברי הקבוצה, שאלהם הוזמנו באופן טبعי וМОבן מאליו. חוותינו בצוותא גם מאות שעות של הקלטות תקליטים וקלטות, מסעות לחו"ל, הסרטות וצלומים. המטרה נשתה משותפת וחשובה לנו ולא היה כבר כל צורך לחזור ולהזכיר עלייה: היא ניכרה בעיל בעשייה עצמה.

במרוצת הזמן הלך והתהדק הקשר ביןינו לבין קבוצת בני תימן יוצאי מנאה. במשך השנים הרבות של עבודה משותפת רכשנו לנו ידידים ומורים. עברנו עם אנשי הקבוצה על כל הדיאוֹן והקליטנו מבין פיוטיו את כל אלה מהם נהגו לשיר דרך קבע: כמו אה פיוטים, מהם רוזחים מאוד המסורים מדי שבוע, ומהם נדרירים יותר, המסורים רק בהזדמנויות מיוחדות. המחלות, הנർקדים עם השירים, צולמו והוסרטו בטקסים חנא וחתונה. אותן מאה שירים הוקלטו פעמיים: כל אחד מהם הוקלט לפחות פעמיים – בדרך כלל במרווח זמן ניכר בין הקלטה להקלטה – ולרוב הרבה יותר מזה, במקרים רבים עד עשר פעמיים, כדי לעמוד על הקבוע ועל המשנה: לכל פיוט יש לרוב יותר מלחן אחד, ונוהג להחליף לחנים מבית לצורך הגיון והענין. מאידך, לחן אחד יכול לשרת כמה שירים, ואינו מזווהה רק עם שיר אחד מסוים. על המתאם זה שבין לחנים לפיוטים נרחיב את הדיבור בהמשך, ולאחר עתה נציג אך זאת, שירים המופיעים כאן ונרשמו בידי חוקרים קודמים, צו לציג מivid של הדבר ביפורות הנלווה לכל שיר. באותו פירוט מופיעות הערות גם באשר לנדיות הלחנים ולשוניים החלים בהםם בין-שירים שונים.

איסוף החומר נעשה באמצעות צפיות, ראיונות, הקלטות, הסרטות, שיחות פתוחות ועיוון במקורות. רוב הצילומים נעשו במסרטת "סופר 8" עם הקלטה צליל וצלום בצד, ולאחר מכן – בויזיאו. ההקלטות נעשו לרוב ברשם קול שדה UHER, אך כמה מהן גם ב-NAGRA סטראיאופוני, וכן באולפן הפניותיקה באוניברסיטה העברית בירושלים ובאודיטוריום של בית התפוצות בתל-אביב. מבחר מצומצם מהקלטות אלה הועלה על תקליטים שהופקו בהולנד ובירושים בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים.

ההקלות האחראות להן דיגיטליות וונעו באביב 1989. אלה הועלו על תקליטורים וקלוטות בהוצאה "תקליטי בית התפוצות".
עד כה טרם הופיעו כל התמלילים של שירי הדיוון בהוצאה שלמה. لكن שמהנו מאד על הסכמתו של שלום סרי לעסוק בנושא חשוב זה. ידיעותיו בשפה ובספרות העברית והערבית, ונסיונו הקודם מהזידר קבצים מן הדיוון, סייעו בידו בוודאי במילוי המשימה אשר ליה ערך על עצמו: ערכיה, ניקוד, תרגום, פירוש והסביר – כל הנוגע להגשת שלמה של מלות השירים. למוחר יותר, כי השרים את שירי הדיוון בדרך כלל אינם אנשי ספרות מובהקים, והם מרשימים לעצםם,פה ושם, חופש מסויים בחחלה מלים, בחרוזת על חלקים פטוקים ובפסיות, מה גם שלרשותם דיוונים שונים, שנוסחים איינו אחד.

בשנת תשמ"ח הופיע בהוצאה עמותת "עליה בתמר" הדיוון אמלל שיר בערכתם של שלום סרי וד"ר יוסף טובি. זהו ללא ספק הקובץ המהימן ביותר של שירי הדיוון שהופיע עד כה. שלושה רביעים מן השירים המופיעים בספר שלפנינו מוחדרים בספר אמלל שיר. תמליליהם לקוחים ממוני אדיבות העורכים, ועל כך נתונה להם תודתנו מקרוב

לב. יתרת השירים נערכה לדפוס על ידי שלום סרי.
חויה נעימה היה לנו להודות לכל אלה שנותנו יד וסייעו לנו במשך כל שנות המחקר: ראשית כל – מנהם ערובי, אנשי הקבוצה ובני משפחותיהם, אשר הקדישו לנו שעות שלא ספר, תמיד בנפש חפצها וברוח טוביה; הצלמים והמקליטים עפר בהט, יעקב אבירים, נפתלי הילגר, שעמו פניגשטיין ויובל קריין; הקוראים פרופ' חנן אבןари, שלום סרי, יוסי אבנر, ד"ר ברכה אלפרט, יובל שקד, ד"ר אডון סרובי ומיכל גיל, אשר עברו על כתוב היד; אנשי המחשב אליו אהרון, יצחק ביבס, יעקב שם ואיתמר ארגב, אשר סייעו בהפקת התווים והדפסתם. כן נתונה תודתנו למוסדות אשר סייעו במשמעות ובעצה, והם מזוכרים בראש הספר. ללא סיום לא היה ספר זה יוצא לאור.

בהבאת דברים בשם אומרים אנו רואים את תפקידנו המركזי, וכן הם מובאים כאן, ככל הניתן, כלשונם מפי מנהם ערובי וחברי הקבוצה. עם זאת, מידת מה של מעורבות אישית שלנו היא בלתי נמנעת. הכתיבה של ספר זה אינה שלב סוף עניינו, אלא רק שלב המרכז את המידע ומציב שאלות חדשות.

נעמי ואבנר בהט

המחברים

נעמי בחת'רכzon, ראש המסלול למורים למחול ולתנועה במקללה לחינוך סמינר הקיבוצים, תל אביב. אנתומוסיקולוגית ומורה לתנועה. חוקרת מחול במסורות אתניות, פרסימה מאמריים בנושאים שונים בתחום זה. מוסמכת הסורبون באנתומוסיקולוגיה. בעשרות השנים האחרונות חוקרת במשותף עם ד"ר אבנر בהט את יחסיו הגומליין פיזיולוגיים מחול במסורת יהודית תימן.

ד"ר אבנר בהט, מוסיקולוג, מנהל המרכז למוזיקה יהודית ע"ש פהר במוזיאון בית התפוצות. למד מוסיקולוגיה באוניברסיטת הסורبون. בוגר אוניברסיטת תל אביב בלשון וספרות עברית. היה מרצה באקדמיה למוסיקה ומחול למוסיקולוגיה ובוחן באוניברסיטת תל אביב. מחקריו עוסקים במוזיקה במוסקיים ציבוריים, במוסיקה היישריאלית ובמוסיקה של יהודים תימנים. פרסם מהווראה מדעית של שירים ללודל דה נל וכן מונוגרפיה על המלחין עדן פרטוש.

שלום סרי, מוסמך האוניברסיטה העברית בספרות עברית, בספרות ערבית ובריאנץ. עסק שנים רבות בהוראה ובהינון. בשנים 1976–1993 ניהל את הհוצאה לאור של משרד הביטחון. כתב וערך ספרים, בעיקר בתחום חקר יהדות תימן, ביניהם: "שירים חדשים לר' שלם שבז'", "סע יונה", "דרך המדבר", "אמלל שיר", "מסע לתימן ויהודיה" ו"בת תימן".

הקלטה בבית ערובי
(צילום: יעקב אבiram)

Recording session in Arussi's home
(Photo: Yaakov Aviram)

